

Μεσαιωνικά κάστρα στο έδαφος του Σμόλιαν

Nikolai Boyadziev

(Περίληψη)

Στο έδαφος της περιοχής του Σμόλιαν μέχρι σήμερα είναι γνωστά 10 μεσαιωνικά κάστρα. Στις 7 από αυτά έκαναν ανασκαφές. Συνήθως είναι χτισμένα πάνω στα ερείπια των αρχαίων κάστρων από το τέλος του VI αιώνα, κοντά στους κύριους δρόμους που διασχίζουν το βουνό σε αρχαίους και μεσαιωνικούς χρόνους.

Στην κορυφή Χισάρα κοντά στην πόλη Dospat αποκαλύπτεται το τμήμα ενός οχυρωμένου οικισμού που υπήρχε από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως το δέκατο τέταρτο αιώνα. Σύμφωνα με τους ερευνητές, πιθανόν το φρούριο είχε συμπεριληφθεί στο σύστημα άμυνας κατά μήκος των νότιων συνόρων κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Βουλγαρικού Βασιλείου. Στο φρούριο "Καλέ" κοντά στην πόλη Devin είναι εντοπισμένη δύο σπίτια, τα ευρήματα εκεί δίνουν λόγο να κριθεί ότι το φρούριο χρησιμοποιήθηκε από τον VI του αιώνα XII. Στην περιοχή μελέτης του φρουρίου στην κορυφή Suhiat vrah πάνω από το χωριό Beden είναι ο ανατολικός και ένα μέρος του βόρειου τοίχου. Στην ύπαρξη του κάστρου υπάρχουν δύο περίοδοι: I-η περίοδο - τον έκτο αιώνα και II-η - τον XII - XIV αιώνα. Με μεγάλη πιθανότητα το φρούριο κοντά στο χωριό Μπέδεν μπορεί να συνδεθεί με το εκείνο που αναφέρεται στην "Ιστορία" του John Cantacuzino, το κάστρο Beadnos (Byadan). Στο κάστρο Momchilona κοντά στο χωριό Gradat ανακαλύφθηκαν 80 μέτρα από τον δρόμο στο βόρειο τοίχο και ένα πύργο-πύλη με διαστάσεις 4,80 x 4 μ. Στην κορυφή έχουν χτίσει μεσαιωνικό παρεκκλήσι με διαστάσεις 4.50 x 4 m. Το φρούριο έχει δύο περιόδους – κατά την Ύστερη Αρχαιότητα (VI αιώνα) και την μεσαιωνική (XI-XIV αιώνα). Στο φρούριο Kechikaya πάνω από την πόλη Ρουδοζέμ ανακαλύφθηκε πλήρως ο ανατολικός τείχος του φρουρίου, ο οποίος είναι 49.60 m με ύψος 2,20 μ. Η G.Tankova το χρονολογεί ως ένα μεσαιωνικό κάστρο.

Το 2011, ο Δήμος του Σμόλιαν, σε συνεργασία με το Δήμο ης Σαμοθράκης - Ελλάδας και με το Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο (ΠΙΜ) "Stoyu Shishkon" - Smolyan, κέρδισε το Έργο " Θρακική και Βυζαντινή κληρονομία στα βουνά της Ροδόπης και του Βόρειου Αιγαίου» με το ακρωνύμιο "THRABYZHE» στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού προγράμματος Εδαφικής Συνεργασίας Ελλάδα - Βουλγαρία - 2007-2013. Οι δράσεις στο έργο περιλαμβάνονται την αρχαιολογική έρευνα του φρουρίου κοντά στο χωριό Κόσνιτσα, την διατήρηση, την αποκατάσταση και την κοινωνικοποίηση του αρχαιολογικού χώρου κοντά στο χωριό Κόσνιτσα και στην περιοχή Turluka πάνω από την πόλη του Smolyan.

Η μεσαιωνική περίοδο της ύπαρξης του φρούριο κοντά στο Smolyan χρονολογείται στα τέλη του X ως την μέση του δέκατου τρίτου αιώνα. Ο τοίχος του νέου φρουρίου βρίσκεται ακριβώς πάνω από το παλιό. Προφανώς το φρούριο δεν είναι ένα στρατιωτικό κλασικό, είναι μία οχύρωση πού κατασκευάστηκε στα γρήγορα από τον τοπικό πληθυσμό για την αυτοάμυνα. Πιθανώς τέτοια προκύπτει μετά από τα 70 του δέκατο αιώνα στα χρόνια των πόλεμων μεταξύ της Βουλγαρίας-Βυζαντινής αυτοκρατορίας, από τον Ιωάννη Τσιμισκή (969-976) και τον Βούλγαρο Βασιλέα τον Βασίλη Βουλγαρφονιά (976-1025).

Οι ανασκαφές του κάστρου κοντά στο χωριό Κόσνιτσα ανακάλυψαν την ύπαρξη μεσαιωνικής περιόδου της κατοίκησης. Στην οχύρωση δεν βρήκανε ίχνη από διορθώσεις. Και για αυτό δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν το μεσαιωνικό φρούριο έχει χρησιμοποιηθεί τα αρχαία τείχη ή χτίστηκαν νέους τοίχους. Στο νότιο πεδινό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου κοντά στο χωριό Κόσνιτσα, το 2012 ανακαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός μεσαιωνικού παρεκκλήσι με πλάτος 4,25 m και χρονολογούνται από το XI-XII αιώνα.

Στο τέλος μπορούμε να κάνουμε τα επόμενα συμπεράσματα:

1. Κατά τον ενδέκατο αιώνα το οχυρωτικό σύστημα στην Μέση Ροδόπη είναι γενικά αποκαθιστάμενο μετά τον καταστροφικό πλήγμα που οι Σλάβοι κάνουν στα τέλη του έκτου αιώνα. Ένα μέρος των οχυρώσεων επισκευάστηκαν από τον τοπικό πληθυσμό της Βουλγαρίας για την αυτοάμυνα από την Βυζάντιο στις αρχές του X-αιώνα και έως το ενδέκατο αιώνα - για παράδειγμα, το φρούριο στην περιοχή Turliuka κοντά στην πόλη Σμόλιαν. Άλλα κάστρα επισκευάστηκαν και έχτισαν από την Βυζαντινή Αυτοκρατορία για στρατιωτικό και διοικητικό έλεγχο του τοπικού πληθυσμού, που εντάχθηκε στο έδαφός του.

2. Γύρω στην μέση του δέκατου τρίτου αιώνα ορισμένα φρουρία - κοντά στην πόλη Devin, στη περιοχή Turliuka, Kaletokonta στο χωριό της Κόσνιτσα - κήκαν ή εγκαταλείφθηκαν. Κατά πάσα πιθανότητα αυτό θα μπορούσε να συμβεί στον πόλεμο μεταξύ -Βουλγάρων και Νικών στη μέση του αιώνα.

3. Άλλα από τα φρούρια - στο χωριό Μπέδεν, στο Momchilovci, πιθανώς στην περιοχή Kechikaya πάνω από την πόλη Rudozem - διασώζονται και λειτουργούν ενεργά μέχρι περίπου τα '60-70 του XIV αιώνα, όταν εισέβαλαν και κήκαν κατά την οθωμανική εισβολή στη Ροδόπη.

Το θέμα για τα μεσαιωνικά κάστρα στα βουνά της Ροδόπης είναι ενδιαφέρον από τον δέκατο ένατο αιώνα. Στην έκθεσή του «Γεωγραφική και ιστορική στατιστική της περιοχής Τατάρ-Pazardjik kaaza» που εκτυπώθηκε στην Βιέννη το 1870, ο St. Zacharien δίνει αόριστες περιγραφές των οχυρώσεων στην περιοχή του Dospat εισέρχονται στο έδαφος της kaaza. Ο ίδιος αναφέρει για τα ερείπια Gradishte νότια του χωριού Barutin όπου οι ντόπιοι βρήκανε βυζαντινά νομίσματα από χαλκό [1, 71]. Βορειοδυτικά από το χωριό Zmeitsa ήταν τα ερείπια μιας μεγάλης πόλης και της εκκλησίας [1, 73].

Στο μεγάλο έργο του K. Irechek «Ταξίδια στη Βουλγαρία», το οποίο εμφανίστηκε στο πρωτότυπο στην Πράγα το 1888 και ανατυπώθηκε στη βουλγαρική αργότερα καταλαμβάνουν την πρώτη θέση και τις σημειώσεις του για τη γεωγραφία και την ιστορία της οροσειράς της Ροδόπης. Κοιτάζοντας τον αριθμό των φρουρίων στην Ροδόπη στην "Ιστορία" του αυτοκράτορα. John Cantacuzino, που τα παραχώρησε το 1344 τον Βούλγαρο τσάρο Ιβάν Αλεξάντερ, προσπάθησε να προσδιορίσει τη θέση των δύο τελευταίων - του Beadnos και του Koznik, και έχει δύο παραλλαγές για αυτό. Η πρώτη είναι ότι βρίσκονται ανατολικά της Stanimaka στις βόρειες πλαγιές του βουνού, και η δεύτερη - που είναι μέσα στα βουνά, το ένα είναι στο χωριό Μπέδεν στην άνω ροή του ποταμού Krichimska και το άλλο - το χωριό Koznitsa (σήμερα Κόσνιτσα) στην πηγή του Άρδα (449). «Τα οχυρωμένα χωριά» (φρούρια) Αγία Ειρήνη και Rovisdos στην περιοχή Μερόπη (στον Καντακουζηνό) ο Irechek τα τοποθετεί επίσης την κοιλάδα του Άνω Άρδα, στη θέση ενός παλιού θέματος Smolensk, και το

φρούριο Povidos το ταυτίζει με τα ερείπια του φρουρίου Momchilova πάνω από το χωριό Podvis [2, 450-452]. Στα βιβλίο, στο μέρος για το βουνό, ο συγγραφέας αναφέρει, χωρίς να επισκεφθεί προσωπικά την περιοχή, για επτά οχυρώσεις γύρω από το Dospat στην περιοχή των κορυφών Hissarluka, Kel Tepe και Kaukal, το φρούριο Drazlishka, Kutlensko και Garvansko Καλέ και Kasaksko Kale κοντά στην κορυφή Γκιοζτεπέ [520-521].

Το 1936 ο Petar Marinov πραγματοποίησε τις πρώτες ανασκαφές του φρουρίου στην περιοχή Turluka κοντά στην πόλη του Σμόλιαν, το αποτέλεσμα του οποίου "περιγράφονται σαφώς τα τείχη από πέτρα και κονίαμα, δύο μέτρα πάχος". Συνδέει τα ερείπια Κάλε (όπως οι ντόπιοι λένε το κάστρο) με τα μεσαιωνικά Αετός που αναφέρονται ο John Cantacuzino, που προέρχονται από τη μετάφραση του ονόματος του Αετού στα Βουλγαρίας - αετό ή γεράκι. Η υψηλότερη κορυφή στη περιοχή Turluka είναι γνωστή σήμερα ως Sokolitsa. Το φρούριο Koznica ο Marinov το ψάχνει στα ερείπια του Κάλε βορειοδυτικά από το χωριό Mogilitsa στους πρόποδες της κορυφής Κόζια ή στην κορυφή Kechikaya (από την τουρκική – Κατσίκια πέτρα) νοτιοανατολικά την πόλη Ρουδοζέμ [3, 61]. Στην έκθεση του «Περιφέρεια του Σμόλιαν στο παρελθόν», εκτυπωμένη στην εφημερίδα Smolyan "Krasnagogor" το 1937-1939, ο Marinov δίνει μια σύντομες πληροφορίες για τα φρούρια Beadnos κοντά στο χωριό Μπέδεν, για το φρούριο Kale κοντά στο χωριό Κόσνιτσα, για το φρούριο Kale κοντά στο χωριό Ρετκόνο και το για το φρούριο Turlata κοντά στο χωριό Σολιστά, τα οποία κατέλαβαν και κατέστρεψαν στην εποχή της Τουρκοκρατίας [3, 76-77].

Συνοψίζοντας το έργο του "Συμβολή στην Ιστορική Γεωγραφία της Θράκης», Τόμος II, εκτυπωμένο το 1953, ο Paul Deligraden λεπτομέρεια εξετάζει όλους τους οικισμούς στην Θράκη, που διοργανώνονται στους νομούς και στις περιοχές, δίνοντας σύντομα ιστορικά δεδομένα για κάθε χωριό. Στο βιβλίο αναφέρονται 19 κάστρα στην Μέση Ροδόπη, χωρίς να χωρίζονται στις εποχές [4, 13-326]. Δεν έχουντάς την δυνατότητα να επισκεφθεί όλα τα μέρη που περιέγραψε ο συγγραφέας, συχνά έχει την εμπιστοσύνη των θρυλικών πληροφοριών, καθώς επίσης και της τοπωνυμίας.

Την προσοχή στο θέμα αυτό δίνει και διευθυντής του Αρχαιολογικό Μουσείο του Plovdiv ο Dimitar Tsonchev. Ένα χρόνο μετά το θάνατό του, εκτύπωσαν την έκθεση του για τα φρούρια στην Ροδόπη Byadan και Koznik, τα οποία ο ίδιος τα εντοπίζει στην κορυφή κοντά στο χωριό Beden του Δήμου του Devin και στην περιοχή Kechikaya πάνω από την πόλη Rudozem [5, 87-93].

Το 1965, στην κορυφή Χισάρια κοντά στην πόλη Dospat έκαναν έργα, στο απρόσβλητο τμήμα των έργων πραγματοποιήθηκαν διασωτική αρχαιολογική έρευνα υπό την καθοδήγηση της Μαργαρίτας Ivanov - Επαρχιακό Λαϊκό Μουσείο - Σμόλιαν και υπό την λουίζα Naidenova - Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και Μουσείο της βουλγαρική Ακαδημίας Επιστημών (BAE)- Σόφια. Ανακαλύφθηκε το οχυρωμένο οικισμό από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως το δέκατο τέταρτο αιώνα [6, 230-238]. Τα μεσαιωνικά υλικά είναι κυρίως θραύσματα κεραμικής και σιδήρου, συμπεριλαμβανομένων και κομμάτια από κοντάρια και βέλη [6, Εικ. 9-11]. Σύμφωνα με τους ερευνητές πιθανόν το φρούριο στην κορυφή είχε συμπεριληφθεί στο σύστημα άμυνας κατά μήκος των νότιων συνόρων κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Βουλγαρικού Βασιλείου [6, 239].

Το 1985 και το 1986 πραγματοποιήθηκαν αρχαιολογικές ανασκαφές του φρουρίου "Καλέ" κοντά στο Devin από μια ομάδα του ΠΙΜ - Smolyan με επικεφαλής τον Nikola Damyanov, διευθυντής του μουσείου. Οι ανασκαφές καλύπτουν μια έκταση πάνω από 5400 τετραγωνικά μέτρα, η οποία είναι περίπου 2/3 του αρχαιολογικού χώρου του φρουρίου. Ο τοίχος είναι συνεχής με μήκος 337,50 μέτρα, περικλείοντας μια έκταση περίπου 8 στρεμμάτων. Το πάχος του είναι από 1,20 έως 2,20 m.

Ο τοίχος πλαγιάζει ακριβώς επάνω στο γυμνό βράχο, και οι απόκρημνες περιοχές στη βάση είναι σε διάφορα βάθη μέσα στο βράχο. Ο τοίχος είναι χτισμένος από τοπικά οικοδομικά υλικά - πέτρες και κονίαμα. Οι τοίχοι έχουν μια εξωτερική και μια εσωτερική επιφάνεια που σχηματίζεται από σπασμένες πέτρες με λευκό κονίαμα και γεμάτη με μικρότερες πέτρες [7, 147-148]. Στο νότιο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου αποκαλύφθηκε εκκλησάκι με διαστάσεις 3.40 x 6 m, και ο ανατολικός τοίχος του είναι ο τοίχος του φρουρίου [8, 215]. Ανακαλύφθηκαν δύο σπίτια, βρέθηκαν τα υλικά που βρέθηκαν δίνουν λόγο να κρίνει ότι το φρούριο χρησιμοποιήθηκε από τον VI έως XII αιώνα [7, 148].

Το 1991 είναι το έτος κατά το οποίο δημοσιεύτηκε την περιληπτική έκθεση του στρατιωτικού ιστορικού Μπόρις Cholpanov, αφιερωμένη στο αμυντικό σύστημα της Ροδόπης κατά τα Μεσαίωνα. Ο συγγραφέας κατατάσσει τα φρούρια σε τρεις ζώνες: βόρεια, κεντρική και νότια, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με οκτώ μεσημβρινές οχυρωμένες περιοχές και δύο πλάγιες. Στην περιοχή της οροσειράς της Ροδόπης ο Cholpanov βάζει 22 φρούρια [10, 249-251]. Ο αριθμός τους όμως είναι υπερβολική. Ένα άλλο σημαντικό μειονέκτημα της έκτασης είναι ότι ο συγγραφέας βάζει τα θρακικά φρούρια, μαζί με τα μεσαιωνικά, αλλά σα κάποια από αυτά αποδεικνύεται από ανασκαφές πώς δεν υπάρχουν αργότερα στρώματα.

Το 2006, μια ομάδα Περιφερειακό Μουσείο Ιστορίας - Smolyan με επικεφαλής τον Damian Damianov εξετάζει ένα άλλο φρούριο στην μέση Ροδόπη – στη Ξηρή κορυφή πάνω από το χωριό Μπέδεν. Στην περιοχή μελετών από 240 τ.μ. είναι το ολόκληρο ανατολικό τμήμα του βορείου τοίχου. Οι τείχη σώζονται στην υποδομή. Τα θεμέλια έχουν πλάτος 1,30 μ. Η τοιχοποιία είναι διπλής όψεως. Είναι από πέτρες με άσπρο κονίαμα. Η βάση είναι χαραγμένη στους βράχους [11, 276]. Μπροστά από την κύρια είσοδο είναι χτισμένο πύργο του οποίου τα σχήμα είναι ορθογώνια [11, Σχήμα 1]. Στην ύπαρξη του κάστρου υπάρχουν δύο περίοδοι: Η πρώτη περίοδος - τον έκτο αιώνα, σύμφωνα με τα ευρήματα από κεραμική, γυαλί, νομίσματα, η δεύτερη περίοδος - τον XII - XIV αιώνα, ανάλογα με την κεραμική. Το φρούριο κληρονόμησε το θρακικό ιερό (τέλη Eneolithic-αρχαία εποχή) [12, 125]. Με μεγάλη πιθανότητα το φρούριο Bedenska μπορεί να συνδεθεί με εκείνη που αναφέρονται στην "Ιστορία" του αυτοκράτορα John Cantacuzino στο κάστρο Beadnos (Byadan).

Το 2007, σε όλη την Δυτική Ροδόπη διεξάγονται εντατικές μελέτες του οχυρωματικού συστήματος. Αυτές οι δράσεις δικαιολογούνται από τη δυνατότητα για χρηματοδότηση από την ΕΕ στο πλαίσιο του Phare – Διασυνοριακή συνεργασία. Στην περιοχή του Smolyan ξανάρχισαν οι ανασκαφές στο φρούριο Momchilova κοντά στο χωριό Γκραδάτ, και στο φρούριο στην περιοχή Kechikaya πάνω από την πόλη Ρουδοζέμ.

Το φρούριο Momchilova κοντά στο χωριό Γραδάτ, περιοχής του Σμόλιαν το έχουν μελετήσει πέντε εποχές – το 1986 και το 2007 – 2010. Το πρώτο έτος αποκαλύφθηκε η είσοδος του φρουρίου, που προστατεύεται από ένα τετράγωνο πύργο 4,80 x 4 μ. Οι ανασκαφές είναι υπό την διαχείριση της Μαργαρίτα Vaklinova – Εθνικό και Αρχαιολογικό Μουσείο Σόφια και του Nicolas Damianov - Σμόλιαν-Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο-Σμόλιαν [13, 215-217]. Μετά το 2007, οι αρχηγοί των μελετών ήταν ο καθηγητής M. Vaklinova και Nikolay Boyadziev – ΠΙΜ- Smolyan. Για τα τέσσερα τελευταία σεζόν ανακαλύφθηκαν 80 μέτρα από τα θεμέλια του βόρειο τοίχου και δίπλα το έδαφος. [14, εικ. 1]. Ο τοίχος χτίστηκε από τοπικές πέτρες με άσπρο κονίαμα. Είναι 1,30 μ. πάχος και είναι χτισμένη επάνω στους βράχους [15, 713]. Στο εσωτερικό δεν υπάρχει κανένα σημάδι των κτιρίων.

Σε 7-8 μέτρα δεξιά από την είσοδο λειτουργούσε εργαστήριο του σιδηρουργού . Στην κορυφή το τέλος της Ύστερης Eneolithic στο II-III αιώνα λειτουργούσε θρακικό ιερό. Επάω στο ιερό κατά την διάρκεια του Μεσαίωνα χρήστηκαν παρεκκλήσι με διαστάσεις περίπου 4,50 x 4 m [16, 62]. Το κάστρο έχει δύο περιόδους κατοίκησης –την Ύστερη Αρχαιότητα (VI αιώνα) και την μεσαιωνική εποχή (XI-XIV αιώνα). Κήκε κατά τη διάρκεια της οθωμανικής εισβολής κατά το δεύτερο μισό του δέκατου τέταρτου αιώνα [15, 715].

Το κάστρο Kechikaya πάνω από την πόλη Ρουδοζέμ μελετήθηκε από την Jeni Tankona - Αρχαιολογικό Μουσείο του Plondin. Αποκαλύπτεται ο ολόκληρος ανατολικός τείχος φρουρίου, ο οποίος είναι με μήκος 49,60μ. και σώζεται με ύψος 2,20 μ. Η κατασκευή είναι από πέτρες, με λευκό κονίαμα. Τα θεμέλια είναι πάνω στο βράχο. Βρήκανε εισόδου με πλάτος 2 m, σε απόσταση 21 m από τον νότιο άκρο του τοίχου. Η J. Tankona προσδιορίζει το φρούριο ως ένα μεσαιωνικό φρούριο και το συνδέεται με το αναφερόμενο το δέκατο τέταρτο αιώνα από τον John Cantacuzino, το κάστρο Koznik [17, 710-712].

Το 2011, ο Δήμος του Σμόλιαν, σε συνεργασία με τον Δήμο της Σαμοθράκης – Ελλάδα και το ΠΙΜ "Stoyu Shishkon" - Smolyan, πήρε το Έργο " Θρακική και Βυζαντινή κληρονομιά στα βουνά της Ροδόπης και του Βόρειου Αιγαίου» με το ακρωνύμιο "THRABYZHE" στο πλαίσιο του προγράμματος Ευρωπαϊκής Εδαφικής Συνεργασίας Ελλάδα - Βουλγαρία - 2007-2013. Στις δραστηριότητες του έργου περιλαμβάνεται και η αρχαιολογική έρευνα του φρουρίου στο χωριό Κόσνιτσα και την διατήρηση και αποκατάσταση των αρχαιολογικών ανασκαφών στα φρούρια κοντά στο χωριό Κόσνιτσα και στην περιοχή Turliuka πάνω από την πόλη Smolyan όπως και και η κοινωνικοποίηση τους.

Το φρούριο, που είναι γνωστό με το όνομα "Καλέτο" βρίσκεται ανατολικά των βραχωδών τρεις κορυφογραμμών στην περιοχή Turliuka βόρεια από την Smolyan. Η έκτασή του φρουρίου είναι 4,5-5 ha και το υψόμετρο -1482 μ. Είναι τοποθετημένο σε δύο βραχώδεις κορυφές που σχετίζονται μία σέλα, το έδαφος της έκθεσης έχει μια γενική κλίση προς τα ανατολικά. Οι πρώτες ανασκαφές του φρουρίου πραγματοποιήθηκε ο Petar Marinov το 1936. Συστηματική αρχαιολογική έρευνα της περιοχής αρχίζει το ΠΙΜ «St.. Shishkon» - Σμόλιαν. Ξεκίνησαν το 1998 με την επίβλεψη του Nicolas Damianov [18, 193-197], και συνεχίζει και πάλι το 2004-2006 από μια ομάδα: Damian Damianov - Επιστημονικός Υπεύθυνος, Nikolai Boyadziev - αναπληρωτή [19].

Η μελέτη του φρουρίου "Καλέ" έδειξε την ύπαρξη των δύο περιόδων κατασκευής. Η πρώτη είναι το έκτο αιώνα, και η δεύτερη – τέλος του X-αιώνα και τις αρχές του ενδέκατου αιώνα - έως την μέση του δέκατου τρίτου αιώνα. Οι τοίχοι του κάστρου είναι με πλάτος 1,60 μ. Είναι επάνω στο βράχο. Τα θεμέλια είναι απευθείας στο έδαφος ή επάνω σε κονίαμα σε ορισμένα σημεία. Δεν έχει ξεχωριστό ποδαρικό, με την εξαίρεση ορισμένων τμημάτων που εκδίδονται ελαφρώς έξω οι σειρές πετρών στην εξωτερική επιφάνεια [20, Σχήμα 8 α, b]. Η τεχνική κατασκευής υλοποιείται σε opus implectum - από σπασμένες και επεξεργασμένες (στην είσοδο) πέτρες και μέσα (implekton) από μικρές πέτρες και κονίαμα με θραυσμένα τούβλα [20, 19].

Προς το παρόν έχουν διερευνηθεί πλήρως το νότιο τοίχο με τα διπλανά δωμάτια όπως και έναν τομέα του ανατολικού τοίχου και της βορειοανατολικής γωνίας[20, εικ. 4]. Ο νότιος τοίχος σώζεται μήκους 38 μ. Από το εσωτερικό αποκάλυψαν έξι δωμάτια - τρία σε κάθε πλευρά της κύριας εισόδου του φρουρίου. Τα ισόγεια ήταν για αποθήκευση, όπως αποδεικνύεται από τα ευρήματα-αγκεία in situ για διατήρηση των υγρών και δημητριακών και χρώμηλα. Τα δωμάτια είχαν πιθανώς και

δεύτερο (κατοικίες) όροφο κατασκευασμένο από ξύλο. Ο ανατολικός τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος τομέα των 10 m και συνδέεται με την αποθήκη. Οι ανασκαφές στη βορειοανατολική γωνία αποκάλυψαν μια δεύτερη είσοδο του φρουρίου, το οποίο παίζει το ρόλο σαν κρυφό. Δυτικά από την δεύτερη είσοδο προς την εσωτερική όψη του βόρειου τοίχου αποκάλυψε αποθήκη με την είσοδο στον ανατολικό τοίχο, την οποία δεν είχε διερευνηθεί πλήρως [20, 19-35].

Η μεσαιωνική περίοδο της ύπαρξης του φρουρίου του Smolyan χρονολογούνται στο τέλος του X - μέση του δέκατου τρίτου αιώνα. Κατά την κατασκευή τα ερείπια του βυζαντινού κάστρου δεν έχουν εκκαθαριστεί πλήρως. Ο τοίχος του νέου φρουρίου βρίσκονται ακριβώς πάνω από την παλιά κουρτίνα και δωμάτια. Έχει πάχος 2,40μ. Η τεχνική της κατασκευής είναι ξηρή τοιχοποιία. Προφανώς το φρούριο δεν είναι ένα κλασικό στρατιωτικό, είναι οχύρωση που κατασκευάστηκε βιαστικά από τον τοπικό πληθυσμό για την αυτοάμυνα [20, 39]. Ίσως τέτοια ανάγκη προκύπτει μετά τα 70 χρόνια του δέκατου αιώνα κατά διάρκεια των μόνιμων πολέμων μεταξύ Βουλγαρίας και Βυζαντινής του αυτοκράτορα Ιωάννη Τσιμισκή (969-976) και του Βασιλείου Β (976-1025).

Ο ότιος τοίχος του νέου φρουρίου κληρονόμησε μόνο την γραμμή στην εξωτερική επιφάνεια του παλιού. Δυτικά της εισόδου είναι επάνω των εγκαταστάσεων Νο 4, 5 και 6. Ο μεσαιωνικός τείχος θεμελιώθηκε πάνω στα ερείπια και 1,40 μ. πάνω από τη βάση του βυζαντινού (στην νότια είσοδο). Η μεσαιωνική είσοδος σώζεται μόνο η δυτική της πλευρά σε ύψος 0,90 έως 1 m. Η ανατολική πλευρά καταστράφηκε ολοσχερώς [20, 39].

Μετά τη ανακάλυψη του μεσαιωνικού τοίχου βρήκανε θραύσματα της κεραμικής - εμπορικά και της κουζίνα – περίπου από το X - XIII αιώνα. Μάζεψαν μερικά θραύσματα από 8-7 δοχεία-από 7 γλάστρες και από ένα πίθο. Σύμφωνα με την τεχνική της παραγωγής και σύμφωνα με τις φόρμες των γλαστρών χωρίζονται σε δύο κύριες κατηγορίες. Η πρώτη αντιπροσωπεύεται από έναν σύνολο πίθο και θραύσματα πολλών, κατασκευασμένα με τέλεια αγγειοπλαστική [21, Σχήμα 1]. Χρονολογούνται στο τέλος του X - XI αιώνα. Στο δεύτερο είδος αφορούν 5 ολόκληρες και 1 σε κομμάτια γλάστρες. Είναι κατασκευασμένα από κεραμικός τροχός [21, Σχήμα 2 και 3]. Χρονολογούνται στο XII - αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα.

Το ανώτατο όριο του κατοίκησης του φρούριο του Smolyan καθορίζεται από τα κεραμικά θραύσματα και από δύο μεσαιωνικά νομίσματα - Latin τύπου απομιμήσεις Α και ένα άλλο μεγάλο. [22]. Η παραγωγή των νομισμάτων χρονολογείται γύρω από το 1215-1240 [23, 278-279]. Κατά την κατάκτηση του φρουρίου κάηκε, αν κρίνουμε από τα στρώματα του εδάφους που αναμειγνύεται με άνθρακα [20, 40]. Πιθανών αυτό συνέβηκε κατά τη διάρκεια του εν Νικαία-Βουλγαρίας πόλεμο στη μέση του δέκατου τρίτου αιώνα.

Η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή του φρουρίου κοντά στην πόλη Σμόλιαν στην περιοχή Turluka δείχνουν ότι δεν μπορεί να ταυτιστεί με το φρούριο Αετός που αναφέρετε στην "Ιστορία" του αυτοκράτορα John Cantacuzino τα 40 του XIV αιώνα. Το επιχείρημα του P. Marinov για μια τέτοια θέση είχε αναφερθεί νωρίτερα σε αυτό το κείμενο. Η άποψή του έχει αποκτήσει μεγάλη δημοτικότητα μεταξύ του τοπικού πληθυσμού και αντανakλάται σε όλους σχεδόν τους τουριστικούς χάρτες της περιοχής. Μέχρι την στιγμή, μόνο ο Δ. Cheshmedjiev [9, 14] Δ. Damianov [20, 40] και ο συντάκτης αυτής της έκθεσης [24, 105-106], δεν αποδέχονται αυτή την υπόθεση. Ποιοι είναι οι λόγοι το φρούριο του Smolyan να μην μπορεί να συνδέεται με το φρούριο Αετό;

1. Η έλλειψη αρχαιολογικών ευρημάτων από το δέκατο τέταρτο αιώνα 2. Το φθινόπωρο του 1343 ο αυτοκράτορας John Cantacuzino διορίστηκε τον κυβερνήτη της περιοχής Μερόπη τον Μομτσίλ: "Όταν ο αυτοκράτορας πολιορκεί το Periteorion και σχεδίασε να το επιτεθεί με σκάλες και με μηχανήματα τα κάστρα Αγίας Ειρήνης και Rovisd στη Μερόπη Ήταν στην πλευρά του. Οι κάτοικοι ήρθαν στον αυτοκράτορα και του ζήτησαν να διορίσει διοικητή . Μαζί με αυτούς στο ίδιο βουνό ζούσαν και άλλες νομάδες, οι οποίες λόγω του σεβασμού προς τον αυτοκράτορα (επειδή ήταν υφιστάμενες νωρίτερα, ακόμα στον αυτοκράτορα Ανδρόνικ) και όλοι ήρθαν και εθελοντικά υπάκουσαν στον αυτοκράτορα . Ο αυτοκράτορας σκέφθηκε και αποφάσισε να αναθέσει την εξουσία στον Momtchil ... "[25, 360]. Το επόμενο 1344 η Άννα της Σαβοΐας, και ο Αλέξης Αροκάνκ υποχώρησαν την εξουσία στον των βούλγαρο τσάρο Ιβάν Αλεξάντερ σε 9 φρούρια (συμπεριλαμβανομένων Αετό) για τη βοήθειά του κατά τον πόλεμο εναντίον του Καντακουζηνού: «Η Αυτοκράτειρα Άννα, ο πατριάρχης, ο μεγάλος δούκας και οι άλλοι αποφάσισαν ότι θα πρέπει να στείλουν απεσταλμένους στον Αλέξανδρο, ο βασιλιάς της Μοισίας, για να τους βοηθήσει εναντίον του αυτοκράτορα Καντακουζηνού. Επειδή ο Περσικός στρατός εισέβαλε στην χώρα του. Και αυτός υποσχέθηκε ότι αν του δώσουν ως ανταμοιβή για τη βοήθεια τις πόλεις Stanimaka και Cherino μεγαλύτερα και μικρότερα μαζί με το στρατό. Ήταν εννέα: Cherino, Krichim, Perushtitza, 'Δγ. Ιουστίνη, Φιλιπούπολη, μια πόλη αξιόλογη και μεγάλη, Αετό,, Stanimaka, Beadnos και Kosnik "[25, 362]. Υποθέτοντας ότι η Αετός ήταν το φρούριο του Smolyan και το Rovisd είναι το φρούριο Momchilona πάνω από το χωριό Rodvis, η απόσταση μεταξύ των δύο φρουρίων είναι μόλις 10 χιλιόμετρα σε ευθεία γραμμή. Έτσι, τα σύνορα μεταξύ της Βουλγαρίας και της περιοχής του Μομτσίλ θα πρέπει να τεθεί σε κάποιο λόφο ή χαράδρα μεταξύ της περιοχής Turluka και του χωριού Rodvis - κάτι που φαίνεται απίθανο από γεωγραφική και στρατηγική προοπτική. Μεταξύ των άλλων , σε τρεις θέσεις στο κείμενο ο John Cantacuzino μιλάει για την περιοχή "Stanimaka και Cherinsko (Tserina)" ως ξεχωριστή διοικητική περιφέρεια στις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα, εκτός από την περιοχή Μερόπη, «Επειδή ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος, η μεγάλος Στρατοπεδάρχης τον έστειλε ως επικεφαλής στις νέες περιοχές των πόλεων Stanimaka και Cherino στα βουνά της Ροδόπης και των πολλών άλλων φρουρίων και του στρατού που ήταν πολυάριθμος και πολεμικός "[25, 222] (το γεγονός αυτό αναφέρεται στο 1321). "Ο αυτοκράτορας είχε ορίσει στρατηγό στην Stanimaka και στην Cerena τον Γιώργος Vrieniγ, αφήνοντας αρκετούς στρατιώτες για άμυνα των φρουρίων από την εισβολή των Philipopolians ..." [25, 226]. "Επειδή ήχε και μια άλλη περιοχή στη Ροδόπη, με την υφιστάμενη των Ρωμαίων , Stanimaka και Cherino στην οποία οι πόλεις είχαν πάρα πολλούς γενναίους ιππότες και πεζικό, ο αυτοκράτορας αποφάσισε ότι έπρεπε να κάνει μια εκστρατεία εναντίον τους» [25, 361].

Μετά από όλες αυτές τις σκέψεις μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι τα φρούρια Αετός και Κοζνίκ πρέπει να τα ψάξουμε προς τα βόρεια και βορειοδυτικά της γραμμής Rogen-Prevala, η οποία φαίνεται να είναι η πιο λογική για το όριο μεταξύ των περιοχών Stanimaka και Cherino " και «Μερόπη» [24, 107]. Το φρούριο Beadnos, το οποίο επίσης αναφέρεται μαζί με τα δύο φρούρια και μπορεί να ταυτιστεί με το φρούριο στην ξηρή κορυφή πάνω από το χωριό Beden του Δήμου του Devin, βρίσκεται επίσης στα βορειοδυτικά της γραμμής αυτής.

Το φρούριο κοντά στο χωριό Κόσνιτσα βρίσκεται στην κωνική κορυφή και διασχίζεται από διαβατικό σπηλαίου προσανατολισμένο βορειοδυτικά-νοτιοανατολικά, και η μία άκρη του οποίου μπαίνει μέσα στο φρούριο. Οι πρώτες ανασκαφές του αρχαιολογικού χώρου πραγματοποιήθηκε ο αρχαιολόγος από το ΠΙΜ Smolyan Atanas Kirjakov το 1993. Τότε καθαρίζεται χρυσοθηριακό χαντάκι στο επίπεδο τμήμα της οχυρωμένης περιοχής και βασίζεται σε μια μικρή γεώτρηση στη

βορειοανατολική γωνία [26, 492 - 495]. Στην έκθεση μου, που δημοσιεύθηκε στον Τύπο το 2009, έκφρασα την γνώμη μου ότι το φρούριο λειτουργούσε μόνο τον έκτο αιώνα [24, 104]. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στα ευρήματα από τις ανασκαφές το 1993, δεν υπάρχουν τέτοια από αγγεία και άλλα αντικείμενα ή νωρίτερα ή αργότερα από την Ύστερη Αρχαιότητα . Οι ανασκαφές που χρηματοδοτήθηκαν στο πλαίσιο του έργου «THRABYZHE" διαψεύστηκαν αυτή την άποψη.

Η Αρχαιολογική έρευνα το 2011 και 2012 πραγματοποιήθηκαν υπό την ηγεσία του Damian Damianov και του Nikolay Boyadziev - PIM Smolyan. Αποκαλύφθηκαν πλήρως τις χαράξεις του βόρειου και του δυτικού τοίχου, με μήκος 38 και 44.50 m. Πάχος της κουρτίνας είναι 1,70 - 1,80 m Η τοιχοποιία είναι διπλής όψης, από ανεπεξέργαστες πέτρες από ασβεστόλιθου και άσπρο κονίαμα. Οι τοίχοι Βασίζονται επάνω στους βράχους χωρίς να είναι λαξευμένοι. Λείπει βάση από κονίαμα στα θεμέλια, με λίγες εξαιρέσεις [27, 455]. Στο νότια άκρη του δυτικού τοίχου ανακαλύφθηκε εξωτερικό πύργο που έχει άμεση σχέση με την κουρτίνα. Έχει ορθογώνιο σχήμα με διαστάσεις 5,50 x 3,40 m [27, Σχήμα 1].

Οι ανασκαφές απέδειξαν την ύπαρξη μιας μεσαιωνικής περιόδου της ύπαρξης του φρουρίου. Η κεραμική από το XI-ο και δέκατο τρίτο αιώνα επικρατεί σε όλους τους τομείς σε βάθος 0,30 m [27, 457]. Είναι απολύτως ανάλογη με αυτήν που ανιχνεύθηκε στα στρώματα των μεσαιωνικών κάστρων στα βουνά της Ροδόπης – στο φρούριο στην περιοχή Turluka, στα φρούρια Momchilova , Bedenska του Devin στην περιοχή Gradishte [21, Εικ. 5 και 6]. Βρέθηκαν και άλλα μεσαιωνικά υλικά - βέλη, ένα σκουλαρίκι και δύο νομίσματα. Το ένα νόμισμα είναι είναι βουλγαρική τύπου απομίμηση Α (1200-1204) και το άλλο του Λατινικού Β, που τα έκαναν στην Θεσσαλονίκη. Η παραγωγή των νομισμάτων συνεχίζεται μέχρι τα 20-α χρόνια του δέκατου τρίτου αιώνα [28, 22-32].

Στα θεμέλια των οχυρώσεων του VI αιώνα δεν υπάρχουν σημάδια μεταγενέστερης τροποποίησης, και για αυτό δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν το μεσαιωνικό φρούριο έχει χρησιμοποιηθεί τους αρχαίους τοίχους, ή χτίστηκε νέο τοίχο χτίστηκε, αυτό που το έχουμε στο φρούριο στην περιοχή Turluka πάνω από το Smolyan . Στο νότιο πεδινό τμήμα της περιοχής κοντά στο χωριό Κόσνιτσα το 2012 ανακαλύφθηκαν τα θεμέλια των δύο παρεκκλήσια [27, εικ. 3]. Το μεσαιωνικό έχει πλάτος 4,25 μ. και χρονολογείται στο XI-XII αιώνα. Οι τοίχοι είναι ρηγά και δεν καταστρέφουν εντελώς τα παλαιότερα θεμέλια. Είναι με πάχος 0,70 έως 0,75 μ. και ήταν χτισμένοι από πέτρες και λάσπη, χρησιμοποιώντας υλικό από την προηγούμενο κτίριο. Παράνομες ανασκαφές καταστράφηκαν την ψίδα της εκκλησίας. Ανάμεσα στα θεμέλια αποκαλύφθηκε νωρίτερο κτίριο επίσης που ήταν παρεκκλήσι από το VI αιώνα[27, 456-457].

Η αρχαιολογική έρευνα του φρουρίου κοντά στο χωριό Κόσνιτσα δείχνει ότι έχει πάψει να λειτουργεί στην μέση του δέκατου τρίτου αιώνα. Το γεγονός αυτό και τα ανωτέρα δεδομένα για το φρούριο Αετό, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να ταυτίσει με το μεσαιωνικό φρούριο Κοζνίκ .

Στο τέλος μπορούμε να κάνουμε τα επόμενα συμπεράσματα:

1. Κατά τον ενδέκατο αιώνα το οχυρωτικό σύστημα της Μέσης Ροδόπη είναι γενικά αποκαθιστάμενο μετά το καταστροφικό πλήγμα που έκαναν οι Σλάβοι στα τέλη του έκτου αιώνα. Ένα μέρος των οχυρώσεων πιθανώς οικοδομήθηκαν από τον τοπικό πληθυσμό της Βουλγαρίας στην άμυνα του εναντίον του Βυζαντίου στο τέλος του X-αιώνα και στις αρχές του ενδέκατου αιώνα - για παράδειγμα, στη περιοχή Turluka κοντά στην πόλη Σμόλιαν. Άλλα κάστρα επισκευάζονται και

χτίζονται από την Βυζαντινή Αυτοκρατορία για τον στρατιωτικό και διοικητικό έλεγχο του τοπικού πληθυσμού, το οποίο εντάχθηκε στο έδαφός του.

2. Γύρω στην μέση του δέκατου τρίτου αιώνα ορισμένα από φρούρια – κοντά στην Devin, στην περιοχή Turliuka, Kale κοντά στο χωριό της Κόσνιτσα - κήκαν ή εγκαταλείπονται. Μετά τη χρονολογική σειρά των ιστορικών γεγονότων, φαίνεται πιθανό ότι αυτό θα μπορούσε να συμβεί στον πόλεμο μεταξύ Βουλγαρίας και Νικαίας στη μέση του αιώνα.

3. Ένα άλλο μέρος από τα φρούρια – αυτό κοντά στο χωριό Μπεδεν, το φρούριο Momchilova, πιθανώς και το κάστρο στην περιοχή Kechikaya πάνω από την Rudozem-σώζονται και λειτουργούν ενεργά μέχρι τα 60 -70 χρόνια του δέκατο τέταρτο αιώνα, όταν κήκαν κατά την οθωμανική εισβολή στη Ροδόπη.

Πηγές:

[1] S. Zachariev. Ιστορική και γεωγραφική στατιστική περιγραφή του Τατάρ Παζαρτζίκ kaaza. Φωτοτυπική έκδοση. Παζαρτζίκ, 1973.

[2] K. Irechek. Ιστορία της Βουλγαρίας. Σόφια, 1978.

[3] Π. Marinov. Το Smolyan και η περιοχή στο παρελθόν. βιβλίο I ,Smolyan, 2009.

[4] Π. Deliradev. Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της Θράκης, II, 1953.

[5] Δ. Tsonchev. Μεσαιωνικά κάστρα στην Ροδόπη ΚΟΣΝΙΚΟΣ και ΜΡΕΑΔΝΟΣ. , Πρακτικά του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, XXVI, 1963, 87-93.

[6] Ιβάνοφ Μ., Γ. Ναϊντένοφ. Οι αρχαιολογικές έρευνες στο χωριό Dospat περιοχή του Smolyan. - Σε: Συλλογή της Ροδόπης 2, Σόφια, 1969, 227-241.

[7] N. Damianov. Ανασκαφές στην περιοχή Gradishte του Devin, περιοχή του Smolyan. - Αρχαιολογικά ευρήματα και ανασκαφές το 1985, Veliko Tarnovo, 1986, 147-148.

[8] N. Damianov. Ανασκαφές στην περιοχή Γράδιστε, του Devin - Αρχαιολογικά ευρήματα και ανασκαφές το 1986, Ράζγκραντ, 1987, 215.

[9] D. Cheshmedjiev. Για το εντοπισμό του μεσαιωνικού φρουρίου Κόσνιτσα στην Ροδόπη. - Ηλικίες 5, 1988, 12-14.

[10] B. Cholpanov. Το αμυντικό σύστημα της Ροδόπης. - Ανακοίνωση του Γενικού Επιτελείου του Ινστιτούτου Στρατιωτικής Ιστορίας, 53, 1991, 239-276.

[11] Damianov Δ., N. Boyadziev. Αρχαιολογικές μελέτες του φρουρίου Bedenska - Μέσης Ροδόπη. - Αρχαιολογικά ευρήματα και ανασκαφές το 2006, Σόφια, 2007, 276-279.

[12] Δ. Damianov. Πρώιμο βυζαντινό και μεσαιωνικό βουλγαρικό φρούριο κοντά στο Μπέδεν - Μέσης Ροδόπης. - Σε: laurea in honorem Margaritae Vaklinova, I, Σόφια, 2009, 111-128.

- [13] M. Vaklinova N. Damianov. Το φρούριο κοντά στο χωριό Podvis, Δήμος του Smolyan - Αρχαιολογικά ευρήματα και ανασκαφές το 1986, Ράζγκραντ, 1987, 215-217.
- [14] Vaklinova M, N. Boyadziev. Διασωστική αρχαιολογική έρευνα σχετικά με το θέμα: Πρώιμο Βυζαντινό και μεσαιωνικό φρούριο "Momchilova " στην περιοχή Gradishte κοντά στο χωριό Γκραδάτ του Δήμου του Smolyan - Σε: Αρχαιολογικά ευρήματα και ανασκαφές το 2010, Σόφια, 2011, 460-462.
- [15] Vaklinova M., N. Boyadziev. Αρχαιολογική Έρευνα του πρώιμου βυζαντινού και μεσαιωνικού κάστρου πάνω από το χωριό Γκραδάτ, του Δήμου του Smolyan. - Σε: Αρχαιολογικά ευρήματα και ανασκαφές το 2007, Σόφια, 2008, 712-716.
- [16] N. Boyadziev. Μεσαιωνικό παρεκκλήσι στο φρούριο Momchilova. - Ροδόπη, 5-6, 2008, 62-63.
- [17] Γ. Tankova. Μεσαιωνικό Φρούριο "Κοζνικ." - Αρχαιολογικά ευρήματα και ανασκαφές το 2007, Σόφια, 2008, 710-712.
- [18] Damianov Δ., N. Boyadziev. Μεσαιωνικό φρούριο "Κάλε" κοντά στο Smolyan. - Rhodopica, 1998/1, 193-197.
- [19] Damianov Δ., N. Boyadziev. Το φρούριο "Καλέ" στην περιοχή Turluka βόρεια από το Smolyan - Αρχαιολογικά ευρήματα και ανασκαφές το 2004, Σόφια, 2005, 258-259?. Damianov, Δ., N. Boyadziev. Αρχαιολογική έρευνα του φρουρίου Turluka στο Smolyan -. Αρχαιολογικά ευρήματα και ανασκαφές το 2006, Σόφια, 2007, 279-282.
- [20] Δ. Damianov. Τα φρούρια στη Μέση ροδόπη. Το φρούριο στην περιοχή Turluka του Smolyan. - Πρακτικά της ΠΙΜ-Smolyan, I, Smolyan, 2011, 7-43.
- [21] N. Boyadziev. Μεσαιωνική κεραμική από το φρούριο Καλέτο κοντά στην πόλη Σμόλιαν. - Σε: EURIKA Σε honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. Σόφια, 2009, 107-113.
- [22] N. Boyadziev. Χρονολόγηση των μεσαιωνικών φρουρίων στη Ροδόπη (σε νομισματικά δεδομένα). Σε μορφή για εκτύπωση.
- [23] Marchev V., R. Wachter. Κατάλογος των υστεροβυζαντινών νομίσματων. Νοί. I, V. Tarnovo, 2011.
- [24] N. Boyadziev το φρουριακό σύστημα βουνά στην Ροδόπη κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και τα Μεσαίωνα. - Σε: laurea in honorem Margaritae Vaklinova, I, Σόφια, 2009, 103-110.
- [25] John Cantacuzino. Ιστορία. - Ελληνικές πηγές για την ιστορία της Βουλγαρίας, τ. Χ, Σόφια, 1980.
- [26] Στο Kirjakov. Τα δύο φρούρια κατά μήκος της άνω ροής του Άρδα. - Rhodopica, 2002/1-2, 492-497.
- [27] Damianov Δ., N. Boyadziev. Αρχαιολογική έρευνα του φρουρίου "Καλέ" στο χωριό Κόσνιτσα, του Δήμου του Smolyan. - Αρχαιολογικά ευρήματα και ανασκαφές το 2012, Σόφια, 2013, 455-457.
- [28] K. Dotchev. Νομίσματα και νομισματικός κύκλος στο Tarnovo. Veliko Tarnovo, 1992.

Παρατηρήσεις:

Εικόνα 1. Χάρτης των μεσαιωνικών φρουρίων και των δρόμων στο Smolyan

Εικόνα 2. Η είσοδος του φρουρίου, βασισμένη στα ερείπια της Ύστερης Αρχαιότητας (Φωτογραφία: Δ. Damianov)

Εικόνα 3. Νότιος τοίχος του φρουρίου στην περιοχή Turluka κατά την διατήρηση. (Φωτογραφία: Ν. Τζούνιορ)

Εικόνα 4. Το φρούριο Καλέτο κοντά στο χωριό Κόσνιτσα (Φωτογραφία Ν. Τζούνιορ)